

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
ГЛАСНИК ОДЈЕЛЈЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА, 4, 1983.

ЧЕРНОГОРСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК И ИСКУССТВ
ГЛАСНИК ОТДЕЛЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК, 4, 1983.

THE MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GLASNIK OF THE SECTION OF SOCIAL SCIENCES, 4, 1983.

Др ПЕТАР Б. СТОЈАНОВИЋ

НЕКИ ПРОБЛЕМИ КРВНЕ ОСВЕТЕ У ДОБА НАСТАНКА ЦРНОГОРСКЕ ДРЖАВЕ

(Са освртом на прилике у Сјеверној Албанији и Боки)

1. — *Општа разматрања*

Крвна освета у науци није објашњена сразмјерно њеном стварном значењу у друштвеном животу Црне Горе и њој сусједних крајева. Релативно богата литература о овом феномену, који прожима друштвене односе, није стигла да овај проблем, изванредно важан не само за историјску науку већ и за савремену праксу, комплексно изучи. Добар дио радова на ову тему, иако у цјелини узето доноси озбиљне научне резултате, цијени крвну освету једнострано, кроз савремене обрасце мишљења. Та друштвена појава не види се као процес: у свом историјском настанку и нестајању. У њеном кретању од класичне крвне освете до освете у њеном изопаченом, „деградираном“ виду, у каквом се обично јавља у доцнијим вјековима, назире се анатомија одређеног друштва. Недостају потпуније историјско-социолошке анализе (од крвне освете која у преовлађујућем родовском друштву држи равнотежу и неки „ред“ до крвне освете као порока и преступа првога реда који упрожавају егзистенцијалне вредности друштва, у условима настанка државе на савременим основама — дуг је развојни пут). Квалитативна је разлика између крвне освете као средства за обрачун између појединих друштвених група и крвне освете која се своди на обрачун између појединаца. Првобитно — нагонска освета је тотална и не само што је управљена против људских живота већ и разарајуће дјелује на имовину и друге вриједности противника. Та имовинска компонента крвне освете озбиљно је запостављена у научним радовима, па су и писани прописи који се, макар посредно, баве њом (чл. 41 Даниловог законика и др.), углавном, занемарени у литератури.

Правило чл. 41 Законика књаза Данила од 23. априла 1855, посебно жестина санкције коју је овај пропис предвидео за кривца, скреће пажњу на чињеницу да су трагови необуздане освете који се исцрпљују у уништавању имовине противника живи и јако присутни у црногорском друштву средином XIX вијека. Који би Црногорац или Брђанин, речено је у пропису, „ од опачине“ запалио кућу Црногорцу или Брђанину то да се кућа и све што би у тој кући пропало или изгорјело има намирити од имовине кривца, а он — зликовац — поврх тога има да главом плати. И слободно је ономе коме је кућа запаљена да га убије.¹ Кривац је, дакле, изложен личној и имовинској санкцији. Оштећени је овлашћен не само да се у погледу штете намири од имовине кривца већ и да кривца лиши живота. Изузетно од општег правила по коме држава задржава функцију кажњавања за тешке преступе, она у случају паљевине туђе куће и уништавања туђе имовине санкционише право на репресију у корист оштећеног.

Црногорска држава, на савременим основама, настала је у процесу опште и сурове борбе против крвне освете. Искорјенjвање освете, као обичаја освештаног традицијом који се потомцима предаје као завјет предака, било је примарни услов за настанак јавне власти и територијалну и правну унификацију Црне Горе. Без сузбијања крвне освете није се могло рачунати на сребивање односа Црне Горе са сусједним државама и на њену еманципацију као самосталног субјекта у међународним односима.

Разарајуће посљедице крвне освете су вишестране. Она потхрањује локалну искључивост и изазива велике људске и материјалне жртве. У условима крајње ограничених производних могућности Црне Горе када је пљачкашка привреда од битног значења за прехрану њеног становништва и људски животи имају имовинску димензију. Опстати је могла друштвена прупа која је јача бројем радника и ратника. Погибија сваког мушкарца губитак је за његову родовску прупу и значи слабење колектива коме припада.

Закрвљеност Црногораца и поданика сусједних држава доводила је до затварања турских и аустријских пазара, а тиме и до глади у Црној Гори. Крвна освета отежавала је трговину и промет између „племена“ и нахија и онемогућавала обраду имовине.² Коначно, ова појава је подржавала груписање људи

¹ Законик Општи црногорски и брдски, Законик Данила I (Историјско-правна студија П. Стојановића), Цетиње 1982, 16.

² У посланици од 14. I 1808. год. владика Петар I савјетује Његошима да се умире са Бјелицама и да се прије но што би се поклати састану и плате један другоме што је ко коме учинио, како би трговина могла мирно „пласавати преко њихове земље“. Посланицом Цеклињанима од 24. јула 1827. год. он у драматичном тону апелује на Цеклињане и Љуботињане да између себе изврше умир: „... да војске

по родовском основу и успоравала процес претварања некадашњих племеника у државне поданике. Крвна освета је уништавала ионако оскудне производне могућности Црне Горе, успоравала њен напредак ка вишим облицима друштвеног организовања и допринијела конзервирању „архаичних“ друштвених установа.

2. — Трагови необуздане крвне освете и њене разорне последице

Крвна освета је израз заосталих друштвених услова и продугат такозваних аграрних заједница. У брдским подручјима Црне Горе и Сјеверне Албаније превалентно занимање становништва је сточарство са земљорадњом. Стога су и преступи против друштвеног реда, који доводе до крви, у својој основици, аграрног карактера. Обрадиве земље, паше и воде за напајање стоке и за наводњавање земље је мало. У свијести људи још је жива традиција о заједничким — комунским добрима. Сточар је склон да поји стоку на туђим изворима и бунарима, да пасе туђе ливаде, да сусједу стоком чини штету. Земљорадник ће преорати туђу њиву и ливаду, помакнути меџаш у обрадивој земљи, направити пут преко туђега имања, одврнути воду на јазу и окренути је на своју имовину. Обична је и сјеча шуме у туђем забрану.³ Све то изазива крвне заваде. Честе су и заваде поводом жена.

У своме првобитном облику крвна освета је сурова, груба, неодмјерена, и своди се на истребљење слабије стране. У дуготрајним и исцрпљујућим сукобима између породица, братстава, племена, пада и старо и младо. Противнику се ништа

један на другога не купите, да бојеве оставите, да куће не палите и не ломите, да баштине једни другим работати не браните, да жита и лозе не сијечете и остале штете не чините, да жене пуштите нека иду за своје потребе куд хоће мирно, да их не тичете и да вјеру до јесени ухватите“ (Д. Д. Вуксан, *Петар I, Посланице*, Цетиње 1935, 67, 68, 193, 194). В. М. Г. Медаковић пише да су некад скоро сва црногорска племена била у међусобном покољу тако да Црногорац није смио поћи из једног села у друго. Недостајала је снажна власт која би била у стању да прекине ово зло које затире људе (*Живот и обичаји Црногораца*, Н. Сад 1860, 113, 115). В. С. Караџић је запазио да је крвна освета у Црној Гори таквих размјера да то личи на грађански рат: на стотине људи данима се између себе бију, једни другима руше куће и друге зграде, отимају стоку, сијеку воћке, уништавају плодове и усјеве, изворе и бунаре. Само се штете цркве (В. С. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1922, наведено по: Р. Ј. Драгићевић, *Митрополит Петар I и мирње крвне освете*, Записи, новембар 1935, 258). У посланици владике Рада главарима у Васојевиће од 1846. год. каже се да су Морачани и Васојевићи „... пождали једни другима сијено“ (Записи, децембар 1937, 364).

³ И. Јелић, *Крвна освета и умир у Црној Гори и Сјеверној Албанији*, Београд 1926, 52, 53.

не штеди. Чељад су му одвођена, стока плачкана, кућа паљена, усјеви уништавани, чесме и бунари кварени. Нагон самоодржања у друштвеним заједницама, основаним на крвном сродству, чинио је и крвну освету нагонском. Закрвљеност између чланова разних крвних заједница слабила је отпорну снагу ових заједница према спољном непријатељу и често доводила до њихове пропасти.⁴

Трагови необуздане — тоталне крвне освете, која не штеди ни животе ни имовину противника, живи су у Црној Гори и Сјеверној Албанији и до средине XIX вијека. Завађене стране би се умирале тек пошто би једни другима „... учинили таламаре и штетах много, уждили кућах и појатах и осталијех нехарицах много...“⁵ Класичан приказ необуздане крвне освете у Кучима налазимо у дјелима Марка Миљанова. Са Кучима је у старије доба заратило све што се клања и крсти. Због сталних бојева и освета они нијесу могли обрађивати ни оно мало земље што су имали, па је настала глад. Пазари су им се затворили, а стока им је остала без соли.⁶ Дању су Кучи у бојевима против Турака, а ноћу иду у четовање. Они су противницима „... палили огњем све што се може уфатит: жита, сијена, куће вр фамилија обаљевали и заживали, мостове на води ломили, винограде, смокве и свако воће ломили и сјекли; сјеме у баштину залуду се сијало — све га оштете; кад друго нема, доми тигле на куће камењем, тек нека прокапље вр чељади“.⁷ У позадини ових обрачуна је драматична борба за голи опстанак. Уништити средства за живот противнику значило је осудити га на нестајање.⁸

⁴ И. Јелић, *op. cit.*, 4, 5.

⁵ *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње 1964, 97 (у даљем тексту: ЦИ).

⁶ М. Миљанов, *Сабрана дјела 3*, Титоград 1967, 133, 134.

⁷ М. Миљанов, *Сабрана дјела 4*, Титоград 1967, 12. Рецидивни необуздане крвне освете дуже и упорније држе се у Брдима него у старој Црној Гори. Брда су, још у доба владике Рада, тешко завађена и међусобно закрвљена. 18. јула 1831. године неки поп Стеван обавијестио је владика да је био у Кучима и да је међу њима „ухватио вјеру“ до Митровадне, па додаје да су смутње између Куча и Братоножића, Куча и Васојевића, Братоножића и Морачана и „проклетих“ Ровчана који су се „лохајинили“ па свако безакоње чине. Жале се Морачани да им Ровчани куће и млине разваљују, коње и волове краду и „друмтине на баштине сијеку и с баштинах снопље носе“. Поп Стеван стога моли владика да пошаље 300 Црногораца да би смирили Брда. Иначе ће ова пропасти (Д. Д. Вуксан, *Прве двије године Његошеве владе*, Записи XII, септембар 1939, 145, 146).

⁸ У посланици Катунџанима од 18. новембра 1822. године владика Петар I каже за Доњаке да би за њих било боље „... да сте им десет оли и двадесет главах посјекли, него што ли су похарани и опалјени остали, јер да нијесу куће и остало изгубили, могла би се опет остала чељад некако окопирати и одржат жива...“ (*Посланице...*, 159, 160).

Кућу кривца, као објекат освете, погађају нарочито разорне посљедице. Казна паљевином куће бешчисти кривца који ремети друштвени ред и изопштава га из друштвене средине. Та казна је некад тежа и од саме смрти. У условима родовске организације друштва, код Црногораца и Албанаца, кућа — дом је више него економски појам. То је средиште окупљања и договора домаће чељади, симбол континуитета рода и крвне везе која више него друго повезује људе. Кућа преноси колективно искуство читавих генерација, одржава култ предака, преко ње се потомци повезују са прецима и са својом широм друштвеном прупом (братством, племеном). То је привредна, религиозна, васпитно-образовна и морална заједница у оквиру које се исцрпљује активност њених чланова. Изван ње је, у условима затворене аутархичне привреде, немогуће опстати. Запалити некоме кућу значи уништити његову моралну и физичку личност, прекинути његову генетичку везу и изопштити га из средине у којој живи. Кривац нема више права да приступи на јавне зборове, одузимају му се звања и почasti. Паљевина куће нема, стога, само буквално значење. Кома се кућа запали или симболично пресијече кућно „сљеме“ или ископа дом до „полументе“ (темеља) тај је, што се приватно-правног промета и јавног иступања тиче, мртав.⁹ У преносном смислу он је осуђен да „више Црногорац не буде“.¹⁰ Због свега тога паљевина куће погађа људе више него што друго, па је као особито тежак преступ предвиђена и у албанском обичајном праву.^{10а} Имајући у виду традиционалну укоријењеност

⁹ Упореди: П. Стојановић, *Прогонство као мјера одмазде и превенције у црногорском праву*, Гласник Етн. музеја Цетинје, IX — 1976, 5—32. По *Законику Леке Дукавишија* (кодифицирао Sht. Konst. Gjeçov, Skoder, Фрањевачка штампарија, 1933 — у даљем тексту: КЛД) у Сјеверној Албанији се рачуна да су самом паљевином куће њени чланови удаљени из мјеста са свим што имају, и то за вјечита времена. Чланови тога домаћинства за барјак више не постоје. Њихова симболична екстерминација из средине у којој живе врши се тако што се последице паљевине куће изваде четири камена из четири угла куће (§ 1189, 1190 КЛД-а). У обрачуну са својим политичким противницима државни органи у Црној Гори, почетком XIX вијека, рачунали су на схватање о посљедицама паљевине куће и користили су га као ефикасно средство, нарочито у тежим случајевима. 24. II 1804. год. Правитељство суда црногорског и брдског, у пресуди Доњаџица који се побунише против власти, одлучи да се куће кривца имају разрушити и сравнити са земљом, да се не познаје да их је икад тамо било: „И рекосмо да на то мјесто не буде никада никакве грађевине докле буде Црне Горе“ (ЦИ, 97).

¹⁰ ЦИ, 149.

^{10а} *La legge delle montagne albanesi nelle relazioni della missione volante, 1880—1932*, Firenze MСMLXIX, XIV. Обичај паљевине куће као вид освете запажен је и у Сјеверној Албанији као особито штетан по привредни и друштвени живот и по интересе цркве и католичке заједнице. Реакција на то стање су одлуке свештенства и мјесних главара о драстичном прогону потпаљивача куће. Ко некоме запали кућу дужан је да, по одлуци мјесних главара, плати 2500 гроша и да накнади

тог обичаја код Црногораца и његове особито тешке посљедице, Данилов законик га је, са особитим нагласком, инкриминисао у чл. 41.

Чести удари на куће и њихова паљевина, у доба необуздане освете, успоравали су напредак у праћевинарству и доприносили конзервирању најпримитивнијих облика становања. А. Гиљфердинг је запазио да Албанци од Новог Пазара до Пећи не подижу пристојне стамбене зграде, јер и при најмањој сваћи потпале куће један другоме.¹¹ У старије доба, у Васојевићима, Плаву и Кучима куће су праћене од брвна, а тек куле у којој су граћене пушкарнице биле су од креча.¹² С обзиром на учестале паљевине кућа није било интереса за прању бољих стамбених зграда.

Код крвне освете противнику се, осим паљевине куће, плијени стока, уништава све што се у кући нађе, пустоше њиве, виногради, сијеку воћњаци, одузима вода за наводњавање, уништавају катуну. Њиве се осуше због прекида воде за наводњавање, ливаде остају некошене. Умртвљена је радна снага. Људима је ограничено кретање због крвне освете. Код Албанаца, у случају крвне освете, земља се давала под аренду уз закупнину од $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{4}$. Арендује се често радна животиња. У Дукаћину, у случају крвне освете, земља се такође даје под аренду, узимају се пастири за чување стоке и најамници за обраду земље.¹³ Због крвне освете некад и приноси са имовине остају неприкупљени.¹⁴ Крвна света је израстала у чинилац који је, у склопу осталих чинилаца, одређујуће утицао на облике привређивања. Појам приватне имовине у црногорском и албанском друштву у XVIII и XIX вијеку нема исто значење које има данас. Тежиште имовинске вриједности је у кући,

двје куће за једну (Idem, p. 188). У другим случајевима, такође у другој половини XIX и почетком XX вијека, главари су, рачунајући на паљевину куће као на особито ефикасно средство за сузбијање овога штетног обичаја, подлијегали обичајноправној пракси: кривац који некоме кућу запали и сам би био осуђен да му се кућа спали, да се протјера из села и да му земља остане необрађена (Idem, p. 197).

¹¹ А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 13.

¹² Ј. Ердџановић, *Племи Кучи...*, 246, 249.

¹³ Ј. В. Иванова, *Сјеверна Албанија у XIX и почетком XX в.*, Москва 1973, 201—205. По извјештајима католичких мисија из XIX и почетка XX вијека, села у Сјеверној Албанији су завађена због крвне освете. На све стране су убиства. Нико не излази из куће из бојазни да не буде убијен. Жетва и сјетва су угрожене. За посмртне ручкове продаје се земља. У цркве тек ако дођу дјечаци. Куће се пале у међусобним обрачунима. Земље остају необрађене и имовина напуштена. Главари пристају да врше умире тек уз поклон и новац (*La legge delle montagne albanesi...*, 161—163, 199, 200, 207).

¹⁴ Посланицом од 28. маја 1830. владика Петар I моли Бољевиће и Сотониће да „продуже вјеру“, макар до јесени, „докле жито и остало, што једни и други имате, у своје куће унесете, пак ће и послјед бити данах за ваше и њихово несрећно јунаштво“ (*Посланице...*, 243).

покретним стварима, обично стоци и комуницама као егзистенцијалном извору за издржавање стоке. У Брдима (Кучи) мање је приватне земље него комуна, на појединца отпада до три рала земље. Стока је сигурнији ослонац за прехрану и размјену, а у случају оружаних сукоба и опасности лакше је покретљива и прије ће се спасти него кућа и остала имовина (кукуруз се у Кучима гаји тек од XIX вијека, а винова лоза од краја тога вијека).¹⁵ У условима крвне освете и пљачкашке привреде скучени су, стога, услови за развитак земљорадње, а комунице су извор жестоких међусобних сукоба између појединаца и друштвених група.

Док је крвна освета у замаху, све је затворено у кућу. Смрт очекује свакога ко изађе из куће. Католичке мисије у Сјеверној Албанији запазиле су да у неким селима овог подручја, у другој половини XIX вијека, од педесетак породица једино њих 2—3 могу слободно да се крећу изван куће. Сав привредни живот замире. Пољопривреда је запуштена, путеви су затворени. Пољске радове обављају жене и дјевојке.¹⁶ Слабе трговина и промет, без којих се, у условима каквог-таквог робно-новчаног саобраћаја, једва може опстати. Црногорцима бивају недоступни аустријски и турски пазари.¹⁷ Због крвне освете између племена, а као посљедица тога и нередовних односа на границама, на домаће и стране пазаре пуштане су само жене. Кад су „племена“ особито закрвљена праве се сметње и њиховом кретању.¹⁸

Повод за крвну освету, као што је речено, јесте и крађа стоке. Због крађе брава, говеда, коња, приметне се кавга. У условима пљачкашке привреде (сточарство је егзистенцијално занимање, земљорадња је тек допуна сточарству), упади у туђа стада су посебни извори за прехрану становништва. Крађом стоке слаби борбена и имовинска снага противне друштвене групе, која у самоодбрани узвраћа истом мјером. Пастирци су

¹⁵ Ј. Ердџановић, *Кучи*, СЕЗ, Београд 1907. 242.

¹⁶ F. Cordignano, *L'Albania (1847—1914)*, Vol. II, Roma MCMXXXIV — XII, п. 317. Страни истраживачи тврде да у Сјеверној Албанији само 30% умире од старости и болести (A. Degrand, *Souvenirs della haute Albanie*, Paris 1901, p. 166, 167). У неким крајевима (Топлана) 42% одраслих страда од крвне освете (A. Baldacci, *L'Albania*, Roma, XVII, p. 254).

¹⁷ Некад су жене — Црногорске једино могле приступити на турске пазаре (Подгорицу, Служ). Тамо је чешће долазило до њихове отмице и присилног исламизирања, што је посебно изазивало обрачуна између Црногораца и Турака. Тих појава било је и у другој половини XIX вијека (Архив СР Црне Горе — у даљем тексту: АСРЦГ — Сенат 1875, нар. и расп. 1—705, № 75).

¹⁸ У већ поменутој посланици од 24. јула 1827. године владика Петар I апелује на Цеклињане: „... да жене пуштите нека иду за своје потребе куд хоће мирно, да их не тичете...“ (*Посланице...*, 193, 194).

најбољи јунаци, чувари живота и имовине у породици и братству. Некад освете и сукоби око стоке имају размјере правих ратних похода. Освете по томе основу трају и по сто година.¹⁹ Противнику се, осим уништавања винограда и имовине, плијене говеда и брави.²⁰ Општа несигурност, због крвне освете, отежава сточарење, па је као израз нужде између закрвљених група долазило до привременог примирја („вјера“ код Црногораца од Бурђева до Митрова дана, беса стоке и чобана код Албанаца). Ове групе јемчиле су једна другој да у одређено вријеме и у одређеним мјестима слободно стоку пасу и да је слободно проводе одређеним путем, да буду у миру док стока сиђе са планине.²¹

Без комуница нема сточарства. Дрво и дрвна грађа не само што служе за домаће потребе већ су и средство за размјену. Међуплеменске борбе које ланчано изазивају крвну освету у ствари су борбе за одржање и отимање комуних испаша и водопоја. Ко је могао да захвати и очува више комуница имао је више изгледа да преживи и више је независан.²² Стога је и борба за комуне између племена била особито жестока и оставила за собом драстичне посљедице. Око комуница крвило се племе са племеном, а кад ова посустану у борби њихову немоћ користили су трећи.²³ Сваки удионичар у комуници дужан је да учествује у осветничким походима. Странац примљен у туђе племе стиче право на удио у баптини и комуну,²⁴ те и право да буде освећен односно обавезу да свети свога једноплеменика. Крвном осветом ослабљене и проријеђене друштвене

¹⁹ Кучи, чијим бојевима је за двије трећине основ у крвној освети, осветише погибију и пљенидбу ораховских пастира у Лећи од Рапше, где су, уз посјечене главе, заплијенили и 3500 брава (С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, СЕЗ, књ. XVIII, Београд 1931, 175, 176).

²⁰ *ЦИ*, 208, 209.

²¹ Ј. В. Иванова, *Сјеверна Албанија...*, 174, 175.

²² Миридити у Сјеверној Албанији имају довољно пашњака за стоку, што им је омогућавало већи степен аутономије у односу на турску власт и чинило их фанатичним католицима (Н. Несқуард, *Haute Albanie...*, 65).

²³ Ровчани и Жупљани су се клали између себе око планине Лукавице. У тој борби су ослабили и једни и други. Сусједни Пипери су се увукли међу њих и присвојили југоисточни крај Лукавице, планине која је била старином ровачка и жупска (Архив Историјског института СР Црне Горе — у даљем тексту: АИИ — исписи из Божишићевог архива у Цавтату — је: БАЦ — XVI, 13II, *Notae ethnograph.*, 4). Пљачке и освете, несрећене прилике уопште, онемогућавале су коришћење богатих комуних испаша у Брдима, посебно у граничном подручју између Брда и Сјеверне Албаније. Морачани и Васојевићи су се крвили и међусобно светили због комуница. Сукоби око комуница и „ливада у Тару“ доводили су до покоља (И. Јелић — *op. cit.*, 129, 130).

²⁴ У 1835. години Катунјани у Трешњеву населише ускоке. Орашани их примише, дадоше им дио као и браћи, дадоше им баптине, гору и воду, с тим да се узајамно свете (АИИ, исписи из БАЦ, XVI — 15, В. Божишић, *Издање јуридичких исправа*, стр. 10).

групе трудиле су се да своју борбену снагу поврате путем појединачне или колективне адопције туђинаца.

Откуп крви, крвнина и други видови накнаде код умира даље су исцрпљивали ионако опраничене имовинске могућности родовских група и појединаца. Првобитно се крв мирила у природи, а онда у новцу. Висина крвнине зависила је од мјесног обичаја. У Сјеверној Албанији за крв се, код принудних умира које врше турске власти, плати шест ћеса, од чега 5/6 иде оштећеном а 1/6 властима.²⁵ Слично Албанцима, у Кучима, код племену додија међусобно крвљење, племенска скупштина одлучи да се завађени, под заклетвом, морају измирити. Ко прекрши заклетву племе му „дрзори све живо“. У некој крвној освети између Рашовића и Љухара пало је са обије стране 58 глава. Крвни суд који је мирио завађене узимао је понегађе крвнину од 260 талијера. Крвник даје и поклоне женама и дјеци који служе при умиру, а увријеђеном и малу пушку вриједну око 100 талијера. Он даје народу и главарима из крвног суда који врше умир храну за вријеме мирења, а на дан мирења даје крвну вечеру за суд и читаво братство убијеног.²⁶ У Боки крвнина, примљена на име умира, улази у оставштину погинулог и прелази на његове насљеднике.²⁷ Крвнина се некад може платити оружјем и стоком. Тек у случају умира крви оружје се уступа другом.²⁸ У раније доба, посебно крајем XVIII и почетком XIX вијека, накнада за крв давала

²⁵ F. Cordignano, *L'Albania...*, p. 155—158, 194.

²⁶ М. Рашовић, *Племе Кучи*, Београд 1963, 58, 59. Крвнина се даје повријеђеној страници. Кривац уз то даје награду посредницима за умир, а судијама трошак и дангубе (И. Јелић, *op. cit.*, 11). Код давања посмртних ручкова у Сјеверној Албанији породице бивају упропашћене. Стока се покоље и стотине људи учествују на ручку (*La legge delle montagne Albanesi...*, 43). Код умре или погине неко од главара читава племена се зову на ручак (*idem*, 199). Главари неће ни да врше умире без поклона и новаца (*idem*, 158). Мртвачке трпезе потхрањују нерад и изазивају трошкове. Оне су акутан проблем за црногорско друштво и у познијим деценијама XIX вијека. Због њих у Бјелопавлићима „... изгубе толико надница“ АСРЦГ, МУД, акта и наредбе 1882, ф. 3962—4195, №. 415). А на разне прекаде, четрдеснице, добу људи из више села (АИИ, БАЦ, XVI, 27, Насљедство, питање 19 и 55).

²⁷ Историјски архив Котор, ТЕ—XII, 1847—1853, ф. II—6. Драгиша Милетин из Залаза примио је априла 1581. од Ивана Трифунова из Прчња 25,5 талијера као дно дуга од 42 талијера које је Иван, по пресуди суда добрих људи, имао дати у име свога брата за крв (*pro pretio sanguinis*). Вјероватно је ту цијену одредио суд добрих људи о умиру (Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменицима*, I, Цетиње 1963, 59). Према пресуди судија-стараца крвнина се плаћа и сину за оца, браћи и сестри убијеног (исто, 152, 192, 193).

²⁸ G. Casteletti, *Consuetudini e vita sociale nelle montagne albanesi*, vol. III—IV—1933, 1934, Roma, p. 118—122.

се некад и у виду некретнина.²⁹ Кад су се племена међусобно мирила та накнада је бивала и у планинама и катунима.³⁰

Кад би се крвнина исплатила у натури — непокретном имовином бивао је присутан и отпор ближике кривца која, по праву прече куповине, полаже право на имовину једнобратственика кад се ова, по било којем основу, отуђује изван рода. Стога би се имовина кривца обично процијенила и, уз претходну понуду његове ближике, продала па би се новац добијен на тај начин дао оштећеном на име крвнине. Повреда права првокупа повлачила је каткад и крвну освету.³¹ Отуђење имовине за дуг из основа крвнине некад је вршено и повредом права првокупа, што је доприносило изрођавању тога права и бивало повод за слабљење кохезије родовских група. Тако исто давање комунитета за крв иноплеменицима убрзавало је пропаст и слабљење друштвених група — дужника крви.

Временом, код крвне освете чији је вид уништавање имовине противника преовлађује нека сразмјера између повреде нападнутог добра и штете која се чини на име отклањања те повреде. За стог сијена ће се противнику запалити њих пет, али му неће запалити кућу. Држи се срамним чинити освету на живини која почини штету. Грехота је воду тровати.^{31а} Првобитно необузdana и ничим огрaничена, крвна освета се сужава у правцу враћања зла противнику у истој размјери у којој је овај повриједио нечије добро.

²⁹ Главари ћеклићки судише 20. IX 1828. године главу Думеље Илијина цекина 133 и 2 гроца „... ка и сваку главу у љепарију (епархију — П. С.) владике Петра“. Крвници — Андрићи дадоше за ову главу три дионице земље које учјенише 60 цекина, а за 60 дадоше залог (Записи, фебруар 1939, 98, 99). Године 1902. у Сјеверној Албанији господар крви, кад не би добио накнаду, могао је узети имовину кривца на име крвнине. Бива да он остави имовину жени и дјевојкама убице на уживање и убирање прихода, све док се кћери удају (*La legge delle montagne albanesi...*, p. 217). У народном предању сачувани су подаци о измиру крвнине путем уступања имовине: у Пиви кнез Лалош Ниношевић дао је своје велико имање на име крвнине, пошто му је слуга убио неко дијете Васовића (О. Благојевић, *Пива*, САНУ, Београд 1971, 415, 416).

³⁰ Пипери су отели од Турака планину Штитово, па су је, средином XIX вијека, уступили Бјелопавлићима за 22 крви. Заједно са Бјелопавлићима они су отели Пониквицу и оставили је Бјелопавлићима (Ј. Ерделановић, *Племя Пипери*, СЕЗ, Београд 1911, 297).

³¹ О праву прече куповине види исцрпније мој рад *Право прече куповине као израз колективне друштвене свијести у Црној Гори, Сјеверној Албанији и Боки*, Историјски записи, Титоград, 1/1981, стр. 5—90.

^{31а} АИИ, Исписи из БАЦ, XVI, 32, Крвна и допће освета и мирење, стр. 4—7, 12—15.

3. — Миграције становништва као последица крвне освете

Крвна освета доводила је до јаких миграционих струјања у Црној Гори и Сјеверној Албанији. Она је битно доприносила прегрупписавању становништва унутар ових земаља и изван њих. Бројни су изворни подаци који потврђују сеобе појединаца и читавих друштвених група из једних у друге крајеве Црне Горе или становништва које се бјекством од крви склањало ван Црне Горе. Иза тих сеоба остала је снажна традиција. Из Цетиња се расељавају због крви. На њихова мјеста добјежали би бјегунци такође због крви. Сеобе обухватају читава међусобно закрвљена братства и племена.³² Бјегунци су, доласком у нова мјеста, оснивали комплетна насеља.³³ Ако су та насеља унутар турске границе, временом се ови бјегунци исламизирају или примају католичку вјероисповијест.³⁴ Нарочито у племенима која се граниче са Турском или онима која су унутар турске границе а која су етнички истородна са Црногорцима, много је бјегунаца од освете.³⁵ На подручју Брда и у непроходним крајевима уз турску границу има велики број братстава која су тамо настањена, бјежећи од крви из других крајева

³² Иванишево потомство расели се из Цетиња због крви. Почети, због крви, добјежаше из Пјешиваца на Цетиње. Беранићи су се на Цетињу доселили из Далмације (АИИ, исписи из БАЦ, Подловенско Цетиње, XXV, 10). Према предању, у Очинићима је било 80 домова. У доба Иван-бега свих ових 80 домова напусти село због крви (Р. Ковијанић, *op. cit.*, 59).

³³ Надомак Скадра од досељеника из Црне Горе — бјегунаца од крви — настало је јако насеље Врака. Нека села на Скадарском језеру (Врањина) чине додигаоци из Црне Горе који су се тамо склонили од крви. Бјегунци од крви основали су читава насеља око Баковице (Ј. Иванова, *Сјеверна Албанија...*, 166—168). По предању, преци Затријебчана доселили су се у Затријебач из Куршумлије јер су тамо били „навукли крв“ (АИИ, ББЦ, XVI, 6, Затријебач, стр. 1).

³⁴ Перковићи, Болевићи, Муховићи у Љухарима (католици и муслимани) потомци су Мартиновића из Бајица, добјеглих од крви (М. Рашовић, *op. cit.*, 45). Црногорска, албанска — католичка и муслиманска имена, у Кучима су измијешана, што потврђује релативно живу миграцију и досељавање. У Затријебчу земљишна имена опомиња на раније српско становништво. Љухари се називају по албанском братству. Коћи су албанско име, а Орахово српско. У Ублима се налази на имена потурница (Ј. Ердџановић, *Племе Кучи...*, 4, 83, 86, 88, 90, 98, 101).

³⁵ У Пиви је освета затирала читаве породице. Недостајало је мушких, па је много досељеника на ископштину. Много је и досељеника који бјеже од крви. Предак Варезића, у селу Смријечно, добјежао је из Језера од крви. Делибашићи у Тушинама су поријеклом из Голије. Вуковићи у Пиви — Мратиње — бјежали су неко вријеме од крви у Босну (О. Благојевић, *op. cit.*, 394, 396, 398, 402, 403, 410). У другој половини XIX и почетком XX вијека католичке породице се најчешће у Скадру. Тамо су добјежале из Сјеверне Албаније, Босне и Херцеговине, склањајући се од крви (Hesquard, *Haute Albanie...*, p. 329). „Један би само Бог знао казати, колико је исељенијех Куча због крви, па су мнозина у своје новом завичају примали мухамеданство“, пише С. Дучић (*op. cit.*, 166).

или су из граничних крајева уз турску границу бјегала ван Црне Горе, такође због крви. Норме гостопримства, освештане традицијом, штите осветника и обезбјеђују му уток и заштиту код инобратственика и иноплеменика. Бјегунци од освете инкорпорирају се, у новој средини, са домороцима и путем адапције стапају се са њима.³⁶ Они примају њихову славу, а тиме стичу и право да буду освећени, за случај крви, као и обавезу да свете своје нове — фиктивне сроднике.

Тамо гдје су од крви бјегала читава села или братства њихова имовина остајала је пуста, куће запаљене или затворене. Некретнине бјегунаца би се процијениле и од добијеног износа измирили би се дугови, путнине и трошкови суда. Претијек имовине и вода остају као заједничка имовина — комуница на уживање племену.³⁷ У Сјеверној Албанији земља која би била узрок сукоба остајала би за цркву.³⁸ Католичка црква повијала се за мјесним обичајима и код мирења крви санкционисала средства која су у оштрој опреци са њеном основном доктрином (та средства су паљење куће кривца и његов изгон из племена). У општем настојању за смиривањем завађених племена, православна црква у Црној Гори није се устезала од употребе противканонских средстава.³⁹ Као основна синтетичка организација, црква је обуздавала узајамну мржњу међусобно закрвљених родовско-племенских група служећи се некад најокрутнијим средствима. Норме хришћанског морала о праштању злочина бивале су напуштене. У настојањима да се обезбиједе основни услови за привредну активност и да се омогући промет толерисано је безобзирно разарање имовине кривца, који су излагани мјерама које значе њихову екстерми-

³⁶ Братство Марушића давно је досељено, због крви, са Чева у Вражегрмце. Бјелопавлићи су им наметнули своју славу Св. Петку (П. Шобајић, *Бјелопавлићи и Пешишци*, Београд 1923, СЕЗ, књ. 21, стр. 194, 263, 273).

³⁷ Органи упућени од владике Петра II распродаше имовину Маретовића из Цуца, одбјеглих због крви у Турску. Од добијеног износа намирише се дугови, путнине и харач — укупно 122 талијера. „А оста вода и више ње долине за комун и долазак к води свега Малоцуце да сваки пије, да нема један другоме сметат, но да је свакојега једнако“ (*ЦИ*, стр. 233).

³⁸ На почетку XX вијека, код мирења крви у Сјеверној Албанији, земљу због које би избио сукоб завађене стране би уступиле цркви. На тој земљи се пободје крст, као знак да она остаје необрађена и да има служити као пашњак за заједничку стоку, све док би власт, уз пристанак мјесног пароха, одлучила другачије (*La legge delle montagne albanesi...*, 242).

³⁹ Одмах послје смрти владике Петра I свештенство је потврдило његов тестаменат. Тражи се од Црногораца да им сваки Бурђевдан буде празник обнове, мира унутрашњег и спољног. Ко не би послушао овај тестаменат, по савјету свештенства, да се томе немају никакви свештени и црквени послови чинити и да сви ударе на таквога „...разбојника и крвника земаљскога“ (Д. Д. Вуксан, *Прве двије године Његове владе*, Записи, књ. XII, септембар 1939., 129, 132).

нацију из друштвене групе којој припадају.⁴⁰ Приковани својим старим обичајима људи су више зазирали од средстава која су у обичајно-правној пракси, него од религиозних санкција о којима једва да нешто знају.

Бјекства од крви допуњавана су прогонством и плачкањем кривца — виновника крвне освете. Те мјере „у старинском облику“ најдуже су се одржале код Куча. Таквим кривцима народ би скочио на кућу, плачкао све што би затекао у њој, рушио му а некад и горио кућу и прогонио га из своје средине. Нападаци би разузели покретне ствари, непокретне би остале дому убијеног. Бива да се читаво село прогна због убиства. И близика убице, виновника крвне освете, морала би бити у бјекству, ако се не би од њега одрекла, тј. личила. Тако су се читава братства и села губила расељавањем, а често се и претапала у муслимане.

4. — Носиоци крвне освете и крвнина

Субјекат и објекат крвне освете првобитно су шире и уже друштвене групе (братство, племе, нахија, барјак). Имовинске последице таквог вида освете су посебно тешке. Ако би једна крвна заједница поубијала чобане друге заједнице и отела им стоку или би због неке баштине пало више глава, онда би цијела заједница-нападач пала под крвну освету. У Сјеверној Албанији ако би убица и убијени били из два братства онда би у току 24 часа по извршењу убиства објекат освете било цијело убицино братство. Тако закрвљене заједнице су при умиру крви у обавези не само да плате крвнину (која је код Црногораца обично 133 цекина и 2 гроша) већ и да противнику накнаде причињену имовинску штету. Обично би се код умира пребиле „... куће и паљевине једне за друге“. Све док је родовско груписање људи више изражено, братство је у моралној обавези да убицу, свога припадника, потпомогне у сношењу терета и трошкова везаних за умир крви. Пошто се умир изврши, убица заједно са својим братством приређује у својој кући тзв. крвну вечеру на коју долазе кметови који врше умир и братство убијенога. Слично као Црногорци и Албанци праве крвну вечеру. Они је зову крвни хљеб — *bucha*

⁴⁰ Владика Петар I потврдио је пресуду народног суда, по којој судици Станоју Вукову и Марку Петрову запалише и развалише кућу, а земље њихове продаше и глобу узеше. Ово стога што су убили без разлога Мирка Јовова из Љешева Ступа. Кривци су уз то подвргнути мјерама које су равне њиховој физичкој и грађанској смрти. Ни Станоје ни Марко „не могу бити Црногорци ни у Црну Гору стат“. Ко би их примио у кућу тај има бити пропхан као и убице. Њихова имовина да се узме и раздијели по племенима (Петар I, Посланица Црногорцима од 1. јула 1819, *Посланице*, Цетиње 1935, 133).

е *djakut*.⁴¹ Учешће братственика убице у накнади штете и трошкова код крвне освете је родовски обичај који сеже у дубљу прошлост и запажен је код разних примитивних заједница.⁴² Солидарност и узајамна помоћ друштвене групе нарочита је у вријеме када крвна освета захвати читаве предјеле, села, братства, када мало ко умире природном смрћу а радови су обустављени и путеви затворени. У Сјеверној Албанији, још и у другој половини XIX вијека, због крвне освете читаве села доведена су у биједу и пропаст.⁴³ Солидарност племеника код крвне освете јача осјећај за заједницу интереса између припадника ужих и ширих друштвених група. Та солидарност јача и у случају да крвна освета остави тешке имовинске посљедице и битно ослаби друштвену групу убијеног. Стога је и освета у већем степену безобзирнија код примитивних племена, уколико су ова заосталија а њихови егзистенцијални извори више упрожени.⁴⁴

У првобитној фази (која у Црној Гори траје до средине XIX вијека, а у Сјеверној Албанији и до краја тога вијека) за крв и штету причињену осветом чине се одговорним друштвени колективи (кућа, братство). У другој фази, која настаје иза прве, колективне друштвене групе су изузетно субјекат и објекат освете, а више је то појединац. Напоредо с еманципацијом појединца од друштвеног колектива, који процес иде упоредо са општим раслојавањем црногорског друштва крајем XVIII и у првој половини XIX вијека, крвна освета се сужава на уже друштвене групе и појединце. Мјере државне власти у правцу искорјенивања крвне освете управљене су на разбијање њеног „колективног“ карактера.⁴⁵ За убиство или крађу

⁴¹ С. Дучић, *op. cit.*, 165, 167.

⁴² И. Јелић, *op. cit.*, 94, 96, 126—129, 108, 110.

⁴³ У накнади штете код крвне освете код Индијанаца Маја и Јукатана учествују и сродници убице. Деси ли се да кривац треба да плати оштету и трошкове повријеђеној страни а постоји бојазан да од тих издатака осиромаша, у помоћ ће му својим прилозима доћи његови сродници. Крвна освета је иначе универзални обичај, раширен међу разним заједницама у човјечанству, а настао је у оквиру рода. Код Ирокеза и осталих индијанских племена обавеза да се освети сродник била је универзално прихваћена. У Атини кад се догоди убиство члана генса прво су његови ближи сродници, па припадници генса и чланови фратрије имали право и дужност да гоне злочинца по закону (Л. Морган, *Древно друштво*, Београд 1981, I, 117, 92, 93, 217).

⁴⁴ *La legge delle montagne albanesi...*, 6, 125. У Фандију, парохија дијецезе Љеш у Албанији, има око 400 кућа. Скоро да нема куће која није обухваћена крвном осветом (F. Cordignano, *L'Albania...*, vol. II, p. 291, 293, извјештај свештеника Јунга од 19. јула 1880).

⁴⁵ Крвна освета је особито распрострањена код Текинаца у Средњој Азији. Због крађе стоке приметне се кавга. С једне или с друге стране падне на стотине невиних људи. Села пале једно друго, грабе једни другима стоку, коње, камиле и без милосрђа сијеку један другог. Код умира, висину крвнине одређују најближи робаци пострадалог (Ј. Поповић-Липовац, *Алах-Текинци или Туркомани III*, Црногорка 9/1884, 70).

убудуће кривац треба сам да одговара. Крвна освета исцрпљује се у индивидуалној одмазди. Што је јачи процес распада колективних облика живота то слаби и крвна веза која је у основи родовског организовања друштва, па чезну коријени крвне освете као мјере колективне племенске репресије. Прогони кривца постају ствар јавних државних органа, а не ствар „приватних“ друштвених група. Освета се исцрпљује у мјерама против личности које су са кривцем имовински повезане (у кућној заједници) да би на крају имала за објекат искључиво личност кривца.⁴⁶ Чланови најуже друштвене групе кривца ослобађају се од освете, ако кривца одијеле из своје средине или се „лице“ од њега. Крвна освета тако поспјешује процес нестанка сложених друштвених скупина (кућне заједнице, братства) и противно својој првобитној сврси постаје дезинтеприрајући чинилац у односу на ове друштвене колективе.

Док је крвна освета у размаху мало је кућа у Црној Гори и Сјеверној Албанији које посредно или непосредно нијесу додирнуте овим друштвеним злом. Читава насеља крве се између себе, селе се и пропадају. Главари који врше умире крви уз накнаду и прогоне убица богате се. Они за багателне износе откупљују или притискају имовину виновника крвне освете. Сиромашнији, под теретом великих обавеза везаних за крвну освету, западају у крајњу биједу. Врши се раслојавање између становништва на слој имућних и већину бескућника.⁴⁷ Инокосне породице и „нејачица“ више су изложени посљедицама освете. Нарочито у позније доба, кад се крвна освета изрођава и губи своје класичне — „херојске“ црте, ни цијена крви није иста. Већа је ако је убијени главар. Каже се: „Није ни свачија крв једнака“.⁴⁸ „Јачица“ обично плати мању глобу.⁴⁹

⁴⁶ Другог маја 1814. владика Петар I шаље представнике власти да осуђеном Милошевићу запале кућу и узму глобу, а оштећеним Марковићима забрањује да чине освету и да се не тјерају са Милошевићима „... изван самога керника којегач ће те и ви и ми ћерати“ (ЦИ, 112, 113).

⁴⁷ По старом канџину, у Албанији је код крвне освете одговарао само убица (§ 898 КЛД-а). У другој половини XIX вијека одговорни су за крв сви у породици убице. Тек 24 часа послје убиства може им се дати беса. Тежи се да се освета ограничи на кривца или на његову породицу, да се из ланца освете искључе лица која нијесу имовински повезана са убицом (G. Valentini, *La famiglia nel diritto tradizionale albanese*, Annali Lateranensi, vol. IX, 1945, p. 175, 177, 179).

⁴⁸ У Црној Гори, кад некога убију, сенатори са оружаном пратњом крену на кућу убице, кућу му запале и ствари међусобно подијеле тако да породица убице остане без хљеба. Убица бјежи у Брда и код Турака и тамо му дође и породица (АИИ, инв. бр. 109, Ј. Иванишевић, *Црна Гора и Албанија*, Крв и умир, стр. 3 и 4). У Сјеверној Албанији главари изражавају незадовољство због принудних умира које повремено врши турска власт, јер због ових умира губе приходе које остварују приликом вршења умира (*La legge delle montagne...*, p. 141—143). Ради сопствених интереса главари често подстичу освету.

⁴⁹ Суд, на челу са митрополитом Петром, пресуди 1810. године за главу кнеза Станише хиљаду и двије стотине, а за то што је био

Уз глобу се све више плаћа и видарина. Економски и бројчано јача племена теже ће се принудити на извршење обавеза код колективних умира. Комунице или друга имовина која је отета племену под видом накнаде за крв опет се отима од отимача, чим онај од кога је отета ојача.⁵⁰

За подмирење обавеза из основа крвне освете продаје се и уступа стока или имовина, а у доцније доба даје се новчана накнада. Сиромашнији то не могу да поднесу, тим прије што све више слабе солидарност и потпора од њихове сродничке групе. До новца се тешко долази. Како у Црној Гори тако и у Сјеверној Албанији, зеленашење је узело велики мах. Интерес на главницу иде од 50% до 100%. Зајмодавцу се уз то доносе и дарови.⁵¹ Да би подмирио крвину, поднио издатке око погребца, разних прекада, помена, трпеза⁵² и намирио обавезе према главарима — презадужени сељак је продавао земљу и стоку и тако остајао без егзистенцијалног минимума. Излаз из таквог стања тражио се у економској емиграцији.

5. — Сузбијање крвне освете као услов за међународно-правну еманципацију Црне Горе

Крвна освета уносила је немир у пограничне односе између Црне Горе и њених сусједа (Турске, Аустрије, Француске) и успоравала процес настанка црногорске државе. Пљачкашки упади и освете у Турској и Приморју отежавали су сваки промет, паралисали привредну активност у пограничним крајевима и доводили до затварања пазара у Подгорици, Скадру, Боки, од којих Црна Гора зависи.⁵³ По свједочењу савременика, између Црногораца и Бокеља средином XVIII вијека пљачке, крађе и присвајања туђе имовине, које доводе до убистава, редовна су појава. Тзв. народни судови (*arbitraria*) који мирије завађене у Боки и сусједним крајевима Црне Горе посебан су терет за завађене. Ти судови се претварају у пијану гомилу

кнез од племена, главар и старјешина „хиљадах 25 за његово старешинство“ (Записи, Цетиње, јун 1938, 371, 372).

⁵⁰ АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 32, Крвна и уопће освета и мирење, стр. 33—36.

⁵¹ АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 39, Међун. право, стр. 9, 10.

⁵² Ј. Иванова, *Сјеверна Албанија...*, 201—205. Зеленашење у Црној Гори је у првој половини XIX вијека достигло такве размјере да интерес на дуг досеже и до 100% (*ЦИ*, стр. 122, №. 172). — Колико је обичај доношења дарова зајмодавцима и зеленашког интереса узео маха свједочи Наредба црногорског Сената од 8. јула 1874. која пријети строгим мјерама онима који узимају већу камату од дозвољене и тражи да се укине обичај доношења дарова зајмодавцима (*Зборник судских закона...* II, Цетиње 1912, 63, 64).

⁵³ Некад се појединци толико задуже око помена, погребца и разних трпеза да потроше толико колико би се сва кућна чељад могла издржавати за годину дана (Записи XXIV, 1940, 60).

која се не миче из куће кривца све док поједе и попије оно што се у њој нађе. Пошто се странке често нијесу држале одлуке суда, мирење би се понављало, уз даље утпропашћавање кривца.⁵⁴

Поводи за убиства између Црногораца и Бокеља су сукоби око стоке, траварине и престопа у комулским испашама које су у пограничном подручју. У умирима посредују аустријске власти и новонастали органи државне власти у Црној Гори. Та власт обично санкционише пресуде суда добрих људи.⁵⁵ Умири су вршени између појединаца, појединих братстава и племена. Њихове одлуке потврђивао је суд у Котору. Умир је обухватао и обавезу завађених да омогуће слободан промет и да поставе границе својих испаша. Иза појединаца стајала би њихова друштвена група.⁵⁶ Боку је насељавало становништво досељено из Црне Горе и Херцеговине, које се често бјекством у Приморје спашавало од крвне освете. Оно је доносило са собом схватања свога домовинског права (*il costume della patria*) о крвној освети. Р. Ковијанић је запазио да у которским споменицима XIV—XVI в. има велики број Црногораца из Зете, тј. Црне Горе, који су као трговци, занатлије, земљорадници настањени у Котору и околини а који не казују одакле су насељени. Међу њима су и они који су се оклонили од крвне освете и не желе да кажу одакле су.⁵⁷

До које мјере је крвна освета представљала тежак проблем за аустријске власти у Боки и за Црну Гору потврђује чињеница да су у умирима често учествовале највише аустријске власти и црногорски главари и да је одлукама о умиру евентуалним прекршитељима пријеђено драстичним санкцијама. Схватало се да без искорјењивања крвне освете нема личне и имовинске сигурности и да је немогућ нормалан саобраћај и промет између Црне Горе и Боке. По умиру комулитади Рисан и кнежине Његуши (1793. год.), странке једна другој сва зла дарова: „... и главе и ране и пљенове!“ Странке се обавезаше

⁵⁴ У посланици Цуцама од 1813. владика Петар I им пријети због Ришњана којима су узели благо и оружје, посјекли једнога човјека и њихову „мuku узимају“ (Посланице..., 94). А осврћући се на сукобе Црногораца са Приморцима који су под аустријском и француском влашћу, владика Петар их пита: шта хоће та празна сила кад не може десет дана живјети без онога коме пријети (Посланице..., 81).

⁵⁵ Извјештај С. Враћена од 2. јула 1874. о крвној освети, СКА, Споменик LXXII, други разред 56, Београд 1931, 6.

⁵⁶ Осмог јула 1709. Беклички главари прихватају у Котору пресуду суда добрих људи о умиру Паштровића и Беклића с тим што ће (обје стране) бити „подмирени у све дугове...“. А Беклићи да врате говеда Зановићу. 17. III 1799. представници аустријске и црногорске власти пресудише спорове између Паштровића и Мартиновића из Бајница. Спорови су настали због крађе стоке, травнине и упада у туђу имовину (ЦИ, 17, 76—78).

⁵⁷ Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1976, 141, 142. в. *Паштровске исправе XVI—XVIII вијека*, Цетиње 1959, 190.

да се једна другој не мијеша у сукобе, да буду мирне на пазарима, а ко украде да плати самоседмо. Ко се не буде држао умира тај да се одлучи од цркве, да се прогна из своје средине и да му се кућа разруши.⁵⁸ У настојањима да се крвна освета коначно сузбије аустријске и црногорске власти нијесу презале ни од колективне репресије према кривцу и његовим сродницима.⁵⁹

Жестоке репресалије против виновника крвне освете између Црногораца и Бокеља посљедица су чињенице да су сукоби и освете између њих у XVIII и почетком XIX вијека масовнијих размјера. Црногорци упадају у бокељске крајеве, убијају људе, краду имовину и куће разбијају.⁶⁰ Плијени се и стока. Отежана је обрада имовине дуж граничног подручја. У обрачунима са једне и са друге стране учествује на стотине људи. Грбљани дану и ноћу држе бројчано јаке пограничне страже према Црној Гори, бранећи се од црногорских упада. Млетачка власт даје плате главарима Бокеља и трошак становништву, све у настојању да путем њих одржи граници према Црној Гори. Зачетницима нерода и носиоцима освете чини се неподношљивим живот у њиховој средини. Неки од њих бјеже у турске крајеве.⁶¹

Особити интерес млетачких па аустријских власти у Боки за искорјенивање крвне освете у граничном подручју ка Црној Гори и Херцеговини мотивисан је и унутрашњим разлозима. Становништво у Боки чврсто се држи норми о крвној освети тврдо укоријењених у свијести досељеника из црногорског и херцеговачког залећа. Свакодневни сукоби Бокеља са Црногор-

⁵⁸ Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменицима*, Титоград 1974, 228.

⁵⁹ АИИ. ББЦ, XVI—15, В. Божишић, издање јуримичких исправа, 6.

⁶⁰ У сукобу Његуша и Шкаљара црногорски суд одговара (1. IV 1798) генералу Брадију у Котор да је вољан на умир и да ће сви Црногорци који би убили поданика ћесарева бити прогнани из земље, куће ће им бити разорене а штета плаћена оштећенима. Тражи да тако поступају и аустријске власти са својим поданицима који би убили Црногорца. Генерал Бради одговара да је већ навео казне за уклањање овога проклетог обичаја (крвне освете) и да ће се казне примјенити не само на оне који су истога рода са убицом већ и према туђину и сусједу који помаже кривца (Д. Д. Вуксан, *Десет година из историје Црне Горе, 1794—1803*, Записи, мај 1940, 262, 263). Млетачке и аустријске власти у Приморју захтијевале су од својих поданика да Црногорцима намире штету коју трпе од сукоба са Приморцима, да им врате стоку и да се тако спријече одмазде (Архив Х. Новог, ПУМА, ф. 321, расути списи, 1740—1751, стр. 129 и 204, док. №. 1 и 2).

⁶¹ Грбљани се жале 20. VI 1749. године инквизиторима (инквизитори су тијело млетачке власти мјеродавно да испитује слабости и злоупотребе органа млетачке власти у Боки и Далмацији) да од Црногораца не могу да живе, јер их ови бију, имање им узимају, куће разбијају и краду их. Стога држе страже и дану и ноћу и тину у сукобима са Црногорцима који им главе сијеку, пљенове узимају и усјева харају (Г. Станојевић, *Седам ћириличких писама из средине XVIII вијека*, I, записи 2/1981, 103, 106, 107, 108).

цима потхрањују крвну освету и међу становништвом саме Боке, подстичу локалну распарчаност и међусобну изолацију појединих бокелских крајева, што отежава промет и ремети ионако оскудну привредну активност. Пре тим стањем мјере и прописи млетачких и аустријских власти често су немоћне. Стога је борба за сузбијање крвне освете у граничном подручју ка Црној Гори уједно борба за искорјењивање тога зла у самој Боки. У тој борби је и аустријска власт подлијегала народном схватању о крвној освети и користила се обичајноправном установом умира.⁶²

Заваћеност становништва дуж црногорско-бокелске границе имала је тешке посљедице. Та граница није могла бити сасвим дефинисана. То је доводило до несигурности промета и трговине и до запуштања имовине дуж границе. Границе комунских пасишта бивале су спорне. Сјављивање црногорске стоке на зимска пасишта у Боки и изјављивање бокелске на љетње испаше у Црној Гори јако је отежано. Баштине уз границе остајале су необрађене, а издиг стоке у планине често је био немогућ.⁶³

И дуж црногорско-турске границе је крвна освета. Рат против Турске у ствари је крвави обрачун из основа освете. Закрвљеност између Црногораца и сусједних Албанаца, њихови сукоби око стоке, баштина и комунских пасишта уз границу отежавали су сређивање односа између Црне Горе и Турске.

⁶² Ришњани Дешко Калуберовић и Шепан Катудић подносе 9. VIII 1799. жалбу инквизиторима да су због крви између Ришњана и Леденичана протјерани из Рисна, куће су им поломљене, баштине притиснуте. Неки од закрвљених бјеже у турска мјеста (Г. Станојевић, *op. cit.*, 106, 107).

⁶³ Степен закрвљености појединих бокелских села и тешке посљедице сукоба између појединих комуна није тешко запазити из постојећих исправа. Због испаша — травнине и прелаза стоке преко границе једнога села у друго између општина Рисан и Херцег-Нови долазило је до свађа, крађа, убистава, и то нарочито до средине XIX вијека. Аустријске власти стога, на предлог свих бокешких општина, дозволише „Бокешку сетенцу“, 1848. у Прчању, којом су се ријешили спорови између ових општина. „Бокешку сетенцу“ сачињавала су 24 добра човјека из свих комуна Боке, осим заваћених. Аустријска власт признала је рјешење овог суда за 60 спорова, између којих и спорове за 24 људска живота. Суд би тражио да се за окривљенога закуну 6 или 24 свједока. Убиство се по „сетенци“ плаћало 80 цекина за главу и 40 за рану, а за жену половину тога. Мирили су их кумством и побратимством и пребијали главу за главу, рану за рану. За украденог вола се плаћало 8 талијера, за краву 4 талијера, за брава 1 фијорин итд. (Ш. Милиновић, *Подаци о историји Морина и околних мјеста*, Котор 1974, 47, 48). До које мјере су злочинства и узајамни сукоби унутар Боке порасли потврђује писмо ген. провидура Gueripi-а којим обавјештава провидура у Х.-Новом да је поводом сталних убистава, пљачки и злочина у цијелој покрајини одлучио да се утамане зликовци (бандити) и стога тражи од провидура да достави списак свих познатих злочинаца — 20. X 1941, Задар (Архив Х. Новог, ПУМА, ф. 321, расути списи, 1741—1751, стр. 129, док. №. 1, стр. 204—205, док. 2).

У настојањима да одрже и учврсте своју власт, Турци су често подстицали крвну освету која је разједињавала Црногорце и Албанце. Бјегунци од освете из Црне Горе у Турску, кад год би односи између Црне Горе и Турске били затегнути, исламизирани су и наговарани од турских власти да упадају у Црну Гору како би даљом осветом уносили немир и смутњу међу Црногорце. Многи Црногорци су бјежали у Турску да би отуда могли вршити освету. Друштвени коријени крвне освете у Албанији снажнији су него у Црној Гори. Та околност је подстицала крвну освету у Црној Гори и отежавала њено сузбијање.

Но када би закрвљеност између Црногораца и пограничног становништва у Турској достигла такве размјере да би отежала нормалан саобраћај и сваку привредну активност, турске и црногорске власти су заводиле ред на границама путем принудних умира и тзв. мјешовитих комисија. Такав поступак више је у пракси средином и у другој половини XIX вијека, када односи између Црне Горе и Турске све више почивају на темељима модерног међународног права, својственог независним, сувереним државама.⁶⁴ У доба владика, док су државни органи у фази настајања и немоћни су да радикалним захватима сузбију племенски сепаратизам, у условима када црногорско-турска граница није дефинисана а погранично црногорско становништво и Брда зависе од турских пазара, пљачкашки упади са једне у другу страну и сукоби Црногораца и турских поданика били су редовна појава.⁶⁵ У таквим околностима, земља уз границу није се могла обрадити, а стока је напасана као

⁶⁴ Учествовали су спорови између Црногораца и Бокеља око зимских пасишта изнад Котора, Доброте и Залаза. Врши се разграничење између Будвана, Маињана, Шпиљара и Његуша, Паштровића и Побора. Још 1643. год. уз кумства и побратимства мире се Паштровићи и Црногорци (Истор. записи, Титоград, 2/1959, 364—367, 374—377). Због сталних сукоба између Црногораца и Примораца око зимских пасишта у Боки избијали су узајамни обрачуни. Да би се ови обрачуни избјегли, декретом окружног капетана Пајтонија од 14. I 1822. уређен је режим коришћења зимских пасишта у Боки од стране Његуша и цетињске стоке. Људи и стока могу силазити у Приморје само уз аустријски „билет“. Уређен је редослед коришћења зимских пасишта од црногорске стоке, рокови здига и издига, правци кретања стоке (Записи, Цетиње, XXIV, 1940, 109—110).

⁶⁵ Наредбом Министарства унутрашњих дјела (у даљем тексту: МУД), бр. 762 од 22. VII 1888. год., достављеном капетанима, констатовано је да су се „... од пошљедњега рата јако увеличала убиства између наших и отоманских поданика“. Стога су се црногорска и турска влада споразумјеле да споразумно умире сва убиства између Црногораца и турских поданика. Који год би црногорски поданик учинио освету према турском поданику, тај ће бити строго суђен по црногорским законима. Тако исто ни турски поданици не смију убити или пљенити црногорске поданике. Ко год би са обје стране имао да тражи крв или рану мора се, у циљу умира, пријавити мјешовитим комисијама у Тузима или Подгорици (наведено према: И. Јелић, *op. cit.*, 122, 123).

да је ратно стање.⁶⁶ Слично је стање у односима црногорских и албанских племена. Нужда је силила ова племена на умире или на привремена примирја док се скине фронт са имовине и стока сјави с планине.

Црногорско-херцеговачка граница такође је оптерећена сукобима који су узрок крвне освете између Црногораца и Херцеговаца (па били ови муслимани или хришћани). У посланици Горњоморачанима од 22. марта 1806. године, владика Петар I тражи од њих да се окану четовања и грабљења по Херцеговини, јер би то изазвало турску власт да их похара као Дробњаке.⁶⁷ Тек у доба књаза Данила и његовом енергичном акцијом стало се на пут честим крвљењима између Црногораца и Херцеговаца, до којих је долазило усљед племенских зашевица, узајамног пљачкања и међусобног уништавања имовине.⁶⁸

Ишчезавање крвне освете, барем у њеном класичном виду, тече напореда са настајањем црногорске државе. Све док је Црна Гора била племенски распарчана и није постала јединствено подручје, ратовало је племе са племеном. Херцеговци су прискакали у помоћ Црногорцима у борби против црногорских племена. Брдска племена крвила су се са Брђанима уз помоћ Албанаца или су прискакала у помоћ Албанцима против других албанских племена. Са настајањем црногорске државе, јачањем њених органа и претварањем Црне Горе у јединствено подручје настаје груписање црногорских „племена“ по државном основу; „племеник“ бива државни поданик. Рађа се међународноправни субјективитет Црне Горе, оштрица крвне освете бива усмјерена, умјесто на иноплеменика, на прекограничара. И по овом основу Црна Гора иступа, умјесто као лабави скупи разједињених племена, као посебно уобличени субјекат у унутрашњим и спољним односима.⁶⁹

⁶⁶ Односи између владике Петра I и пограничних турских главара обиљежени су пљачкама, убиствима, осветом и сукобима око комуналних испаша на црногорско-турском граничном подручју. Органи власти у доба Петра I немоћни су да сузбију заваде на границама. Положај пограничних црногорских и брдских племена, које својатају и Турци и Црногорци, несигуран је. Зависни од турских пазара Црногорци се обраћају час Турцима, час Црногорцима. Писмом од 25. новембра 1800. год. владика Петар I се жали Мехмеду везиру босанском да „... нема потпуно јакости и снаге...“ да умири крајине које су „... од много времена смућене и једна против друге расрбене и на освету понесене“ (Записи, XIII, 1935, 38—39).

⁶⁷ У вријеме оштрих политичких борби у Црној Гори у доба Његоша, Турци се мијешају у унутрашње послове Црне Горе. Они подстићу припаднике протурске струје у Црмници, па ови у сукобу са тзв. црногорском струјом пуцају једни на друге и ометају их у обради имовине (Ј. Миловић, *Осман паша и Црногорци 1846. и 1847.* Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ, 3/1981, 47).

⁶⁸ *Посланице...*, 60.

⁶⁹ Год. 1851. књаз Данило је измирио Црногорце и пограничне Херцеговце, између којих је, све до 1850. године, често било мртвих глава. При мирењу, коме су присуствовали црногорски и херцеговачки гла-

6. — *Крвна освета у доба настајања државне власти*

У средишту борбе за стварање нове црногорске државе, крајем XVIII и у првој половини XIX вијека, стоји борба за сузбијање крвне освете. У условима државе крвна освета је постала прворазредни преступ, синоним је нереда и личне и имовинске несигурности, разара производне снаге и један је од битних чинилаца који води до стагнације у развоју друштва. Борба против крвне освете је, стога, бескомпромисна и води се безобзирно легитимним и нелегитимним средствима. Зависно од околности свако појединачног случаја и оцјене ефикасности примјене казне, при сузбијању освете примјениће се казне предвиђене новим законским прописима или ће се учинити концесија казнама из предржавног времена које се исцрпљују у бруталној репресији против виновника крвне освете и њихове друштвене групе. Негдје су казнене мјере управљене на личност кривца појединачно. У другом случају њихова оштрица погађа друштвени колектив из чије је средине кривац и тежиште им је на бруталном разарању његове имовине. На трагове необуздане освете која безобзирно уништава имовинска добра жртве одговара се истим средствима: кривац треба да поднесе и имовинску санкцију.

Новонастајући органи власти у Црној Гори усмјерили су борбу против крвне освете у два правца: у правцу сузбијања ове штетне друштвене појаве на границама према Турској и Аустрији и у правцу искорјењивања крвне освете у самој земљи. Кад је ријеч о сређивању стања на границама, нови прописи су наступили радикално. Забрањена су свака самовољства и освете Црногораца у Приморју. Крађа у Приморју забрањена је истовјетном казном као да је почињена у Црној Гори (чл. 17 и 18 Законика владике Петра I). Међутим, потребе ослободилачке борбе против Турске и чињеница да су се пљачком из Турске надомиривале потребе у прехрани Црногораца нијесу допуштале да се забрана освете и самовољства, на почетку XIX вијека, протегне и на Турску. Но, и поред тога, кад год би стање на границама са Турском достигало анархију, црногорске и турске власти ступале су повремено у међусобне односе и заједничким мјерама радиле на сузбијању освете.⁷⁰

вари, пребиле би се главе за главе. Ради општег интереса није се тражило да се претијек глава који су договали Црногорци плати по обичају, већ би се кумствима утврдио мир. Од тада се утишаше крвне заваде међу Црногорцима и Херцеговцима (АИИ, Исписи из БАЦ, XVI, 41, чете, хајдучи, ускоци, стр. 2).

⁷⁰ Тек за доба књаза Данила почела оу се племена уједињавати за освету над прекограничарима. Тако се Пипери сјединише са Дрекаловићима против Албанаца (АИИ, исписи из БАЦ, XVI, 32, Крвна и уопће освета и мирене, стр. 12—15).

Одредбе Петровог законика,⁷¹ донијете крајем XVIII и на почетку XIX вијека, у односу на сузбијање крвне освете су радикалне. Оне декларишу ову појаву као примарни друштвени преступ. Законик одлучно кида са „племенским“ схватањем освете. Концесије које чини племенском начину мишљења су, у односу на његов принципијелни став, од инцидентног значења. Повреда права својине — крађа, као водећи повод за освету, нормирана је доста исцрпно. Крађи стоке као егзистенцијалном средству за опстанак дато је примарно значење. Лупештина стоке инкриминисана је у члану 17 истог Законика. Лупеж се кажњава као и самовољни убица. Самовољна освета је начелно забрањена, заштита права мимо суда недопуштена је (чл. 18 и 31). За убиство Црногорца или Брђанина, без кривице и нужде, не може се више никаквим благом откупити (како је то било у доба „племена“), већ кривац има бити каменован, објешен или стријељан (чл. 2 Законика). Петров законик, исто у чл. 2, ограничава репресију на личност кривца и исцрпљује је у смртној казни, што значи корјениту измјену у односу на стање у пракси. Међутим, ако убица остане недоступан властима и побјегне изван границе, тежиште репресије је на његовој имовини, која се има процијенити и половина од ње дати оштећеном а друга половина остаје „за глобу земаљску“ (чл. 3 Законика).

Основни принципи и дух Петровог законика су руководио начело за поступање државних органа приликом искорјенивања крвне освете. Код конкретне примјене ових принципа могући су разни варијетети. Зависно од околности случаја, негдаје је слово Законика досљедно примјењивано. У другом случају, тамо гдје су мјесне прилике другачије и гдје законска норма изоловано узета не би била друштвено цјелисходна, примјењиване су као ефикасније мјере које су својствене обичајноправном судовању (на паљевину куће одговарано је паљевином и уништавањем куће кривца).

Како се пракса државних органа, држећи се основних принципа Петровог законика о безобзирном сузбијању крвне освете, еластично повијала за мјесним приликама свједоче бројне исправе. Одлуком Сената од октобра 1837. пресуђен је спор

⁷¹ Потребе основног обезбјеђења личне и имовинске сигурности пограничног становништва довеле су до уговора о миру између владике Петра I и скадарског паше од 1808. год. Овим уговором обје стране утврдише „мир и тишину“ између обје провинције тако да нема самовољства код наплате дугова и да се спорови рјешавају судом. По уговору, обје стране могу мирно пролазити и трговати, па ни један злочинац нема право утока код друге стране. Деси ли се да неки поданик једне од страна-уговорнице изврши убиство, имају га обје стране прогонити тако да он — зликовац — плати животом. Ако се тај убица не ухвати, онда да му се кућа изгори и од ње зло намири. (в. П. Стојановић, *Правна историја на страницама Записа*, Ист. записи, 3/1978, 39).

између Томића, Штитара и Бачана који се побише због баштине. Сенат преби главу за главу, ране за ране, а за другу главу да Штитари плате „по закону земаљскоме“ 133 цекина и два гроша.⁷² Субјекат и објекат освете су друштвене групе а не појединци, намир крвнине извршен је у износу одређеном по обичајном праву. Компромис између одредби Закона и обичајног права видан је код лупештина. Петров законик искључује одговорност за убиство лупежа убијеног у крађи (чл. 13). Код пресуђења лупештине у свакодневној пракси чине се, међутим, концесије објективној одговорности. Не искључује се одговорност убице за убиство лупежа затеченог у крађи, али је износ крвнине за тако извршено убиство половичан и нижи је него кад је убиство извршено „без нужде“.⁷³ Одлуком Врховног суда од јануара 1849. године: за сина Мркоја Андријиног, убијеног у крађи, суд осуди убицу сина Милоша Перова тако да његов отац плати „по главе“. Милош Перов замоли да плати цијелу главу, па суд потврди да се за главу убијеног плати 133 цекина и 2 гроша. Објекат репресије је овдје кућна заједница, а не појединац. По свему судећи, убица и његова родовска група оптерећени „племенском“ свијешћу и не уздајући се довољно у ефикасну заштиту од стране закона а у бојазни од освете, радије су пристали на потпуно намирење крвнине. У другом случају, код лупештине, суд је, опет равнајући се према мјесним околностима, досљедан код примјене члана 13 Петровог законика. Одлуком суда од маја 1846. године ријешено је: ако се кљетвом утврди да је Радован Петушин „... доиста у крађи убијен да за њега збора није колико ни за остале лупеже“, што ће рећи да убица не сноси одговорност.⁷⁴ Код процјене околности да ли ће у цјелини или половично примијенити члан 13 Петровог законика судска власт је свакако имала у виду опште мјесне прилике и потенцијалну могућност наступања крвне освете. Изгledi за вршење освете су мањи ако би убица припадао моћнијој братственичкој групи — „јачници“ а убијени је из реда „нејачице“.

Чини се ипак да су у појединим случајевима изопштење кривца из његове средине и имовинске санкције против њега биле најефикасније средство за сузбијање крвне освете. У јулу 1849. године Врховни суд умири и подмири Јанковиће и Пејо-

⁷² Законик Општи црногорски и брдски, Законик Дагила I (са историјско-правном студијом П. Б. Стојановића), Цетиње 1982, стр. 27, 28.

⁷³ Тако и пресудом од новембра 1849. суд пресуди главу кнеза Дуркова „по кунтуму земаљскому 133 цек. и 2 гроша...“. У погледу узajамних пљенова и уништавања имовине пребишц се пљенови за пљенове (И. Јелић, ор. cit., 126, 127, 132).

⁷⁴ Јово Савов уби сина Ива Беланова. Пошто га је убио затечена у крађи, суд осуди Јова да плати главу сина Ива Беланова 30 талијера, јер је свај „у крађи потинуо“. Одлуком суда од новембра 1837, „глава лупешка“ суди се за половину главе, тј. 60 цекина (И. Јелић, ор. cit., 127, 128, 130).

виће због мртвих глава. Суд запријети: ако би између њих било каквог поговора за ова зла, онда „да учинимо расељеније од онога који би почео“,⁷⁵ што ће рећи да би се кривцу заплајенила имовина и извршио његов изгон из средине. Изгон кривца бива некад и прећутно: са њим се од стране сељана не ступа у додир, нема заједнице са њим приликом празника, погребца, пољских радова, трговине, што му у условима аутархичне натуралне привреде даљи опстанак у тој средини чини немогућим. Тако „прокажени“ кривци бјежали би изван границе, а њихова имовина, након намире дуга, остајала би као комуница братству и племену.⁷⁶

За убиство извршено преко умира „... преко сетенције владичине и свега његова суда и у суд и у стегу све земље...“, које, дакле, значи не само упрожавање сигурности већ је уједно и напад на закон и јавни ред, судска власт се са кривцима, путем имовинских санкција, обрачунавала веома драстично. Требало је не само заштитити личну сигурност појединца већ и зајемчити ауторитет суда и закона. Суд Катунске нахије пресуди 20. IV 1837. године тако што Куја Спасојева и Рада Меркаљева, који преко умира убише Бура Маркишина, „... да их у Церну Гору није и да их ћера и убија ко гоћ их уфати... и њихове ћелове од кућа обалисмо...“, а њихова братства су глобљена „... зашто не разбише то зло“. На крају суд обавезује: „ко ово не испуни, да смо сви на њега и да му траг ископамо“.⁷⁷ За обавезе из основа крвне освете дјелимично и понекад терети се, дакле, и братство. Кривци се прогоне из земље и стављају ван закона (овлашћен је да их било ко убије). Обалити некоме кућу, како је поступљено у предњем случају, значи грађанску смрт кривца. Штавише, одредбом „да му траг ископамо“ могућим кривцима пријети се колективном казном путем екстерминације читавог њиховог ужег рода из Црне Горе. Кад год лупештине (као извор крвних завада) узму особитог маха и постану неподношљиве, против њих се предузимају комплексне мјере управљене не само на личност кривца већ и на његову кућну чељад уз истовремени разгром његове имовине. Рачунајући на ниску свијест народа и њихову посебну ефикасност државна власт је, код случајева ове природе, призивала у помоћ и религиозне санкције.⁷⁸

Какве су размјере узимале крвне заваде између појединих братстава и племена потврђује податак да је Земаљски суд који

⁷⁵ И. Јелић, *op. cit.*, 131, 132.

⁷⁶ *Idem*, 132.

⁷⁷ *ЦИ*, одлука 292, стр. 233.

⁷⁸ *ЦИ*, 206, 207. Општрица обрачуна са прекршитељима умира види се из пресуде Земаљског суда од 11. маја 1831. године којом је Лука Крстов осуђен на казну од 1600 гроша за убиство извршено преко умира. А пошто је то дјело учинио „преко вјере“, земља „скочи на њега, сломи му кућу и узе мук у све што имаше...“ (*ЦИ*, стр. 160, 161).

је пресуђивао те сукобе понекад састављан и од 200 главара. Овакав масовни састав свједочи да је суд поступао више у функцији органа за измирење завађених племена. Тако Земаљски суд састављен од 200 главара, са владиком Петром II на челу, осуди 20. VIII 1834. године Пешикане — убице Хоташа Христова и сина Петка Стојанова — на смртну казну и запљену читаве имовине. Казна, види се на овом случају, губи све више карактер колективне репресије и усмјерена је на личност кривца. Челад — робље кривца, по поменутој одлуци имају се вратити на своје куће и ни један Цуца да их не тиче. Само двојица имовине који отпада на кривца „земља да изије и попије вас“.⁷⁹ Карактеристично је да суд изопштене кривце узима као мртве и налаже да се њиховим одивама — удатим кћерима или сестрама које, иначе, по општим начелима, уз мушке не насљеђују — да нешто од баштине.^{79a} Имовина кривца, аналогно и у духу чл. 3 Петровог законика, иде за половину убијеном а друга половина даје се у касу земаљску.⁸⁰ Тамо гдје није могуће разграничити одговорност појединца од његове друштвене групе сви братственици мире сразмјерни износ крвнине.⁸¹

Имовински спорови између „племеника“ изазивају тешке колективне обрачуње који се завршавају мртвим главама и отимачином имовине. Ти обрачуни стварају несигурност и неред у привредним односима (баштина се не може обрадити, пут до воде и провод стоке до комунитице несигуран је, несигуран је и пут до пазара). Такво стање сиромашти ионако сиромашно становништво. Спорове пресуђују главари и главарски синови. Подмићивање главара при умиру није ријетка појава.^{81a} Главарска је и правда, нарочито у доцније доба. Суптилнијом анализом исправа види се да интерес „јачице“ скоро свагда претеже. Тако, суд Катунске нахије од 30 главара и „главарских синова“ пресуди 20. октобра 1832. године спорове између Загарчана и Велестоваца, међу којијема много бјеше зла и „главах мртвијех, ранах, пљеновах, преузамах, покрабах и сва-

⁷⁹ По наредби Петра II, суд Катунске нахије и Бјелопавлића одлучи 24. VIII 1836. године, због проклетијех лупежа који заметоше у земљу „... свако зло и кервопролиће“ и од којих се живјети не може, да лупежа свако може убити. А имовину куће из које буде лупеж — сву „... да ... земља попије и изије“. А његова кућна челад — робље — да се истјерају из земље, да им повратка више нема. Ко се овога договора не би држао „... да је проклет от господа бога и от свијех светијех и да га сила божија ископа и истражи, њега и његов род...“ (ЦИ, стр. 204, 205).

^{79a} ЦИ, 191—193.

⁸⁰ ЦИ, 183.

⁸¹ Idem, одлука 213, стр. 162, 163.

^{81a} Суд Катунске нахије обавеза 15. IV 1882. год. једанаест кућа Вушгуровића да Дермаљу Перову плате 75 цекина „от керви“ за убиство његовог сина, и то свака кућа по 7 цекина. Дадосе му земљу у залог, с тим кад плате да је могу откупити (ЦИ, стр. 169, 170).

кијех ерѣвијех работах“. Пошто се странке намирише главама, нађе се више „ранах и ћотеках“ загарачких него велестовачких „ема боље бјеху велестовачке“. Суд је обавезао заваћене да више један другоме не чине сметње у погледу воде и комунице, да један другоме не чине самовлашће, већ све да раде „од добре воље с питањем“.⁸²

Некад, у доба класичне крвне освете, крвнина је изван промета, више је симболична. Недјељива је и исцрпљује се у оквиру куће оштећеног као колектива. Непреносива је. У доба развијеног робно-новчаног промета, у првој половини XIX вијека, нарочито у Приморју, гдје је промет интензивнији, крвнина се дефинише у посебну имовину која, кад се наслеђа и промета тиче, слиједи судбину остале имовине. Крвнина улази у оставштину погинулог и прелази на његове наследнике. Тако, тестаментом од 25. јануара 1845. године, Јово Андријин из Паштровића одреди да његову кућу и баштину, све што се иза њега нађе, дијеле „ка три брата“ његова два сина и синовац Андрија. Тестатор напомиње да се умирио са убицом свога брата, Андријиног оца, и на име крвнине примио 266 талијера. Ако Андрија не пристане да у оставштину тестатора Јова учествује са једном трећином, онда нека му Јовови синови исплате износ који је тестатор примио на име крвнине за његовог оца.⁸²

У доцније доба крвни умири губе своје класичне одлике и изопачавају се. До умира долази под притиском. Повријеђени — оштећени, нарочито ако је „нејачица“ а убица је из моћнијег братства, сили се на умир на начин што му се ноћу чини штета, сијеку му се лозе и воћке, косе зелени усјеви, пале стаје за стоку и стогови сијена.⁸⁴ Бива да се за исту крв по три пута узима крвнина. Крвнина је предмет промета. Као њена противувриједност узимају се баштине. Племена се међусобно намирују за крв планинама и комунским испашама.⁸⁵

Теже од свега било је искоријенити схватање о легитимности и херојским одликама крвне освете, које оптерећује друштвену свијест Црногораца. То је схватање надживјело писане прописе и често је у оштрој колизији са њима. У писму Бенералу Турском од 19. II 1843. године Његош пише да је освета обавеза за Црногорца. Ко „за увреду своје часли равном увредом не врати, онда постаје предметом подсмјеванија у овом

⁸² Владика Петар I је запријетио главарима 1818. године да ће, ако при умиру буду радили за мито и хајтар, бити вјечно „дизметнути“ из „збора кметовскога и главарскога“ (Р. Ј. Драгићевић, *Петар I и мирње крвне освете*, Записи, Цетиње, децембар 1935, 332).

⁸³ *ЦИ*, одлука №. 222, стр. 172, 173.

⁸⁴ Историјски архив у Котору, ТЕ—XII, 1847—1853, ф. II—6; в.: П. Стојановић, *О наследном праву у Боки*, Бока, X. Нови, бр. 11/1979., 252.

⁸⁵ С. Дучић, *op. cit.*, 168.

народу“.⁸⁶ Према је закон забрањује, освета се, по Медаковићу, у друштвеном животу цијени и извршиоца освете средина ће похвалити.⁸⁷ Без обзира на чињеницу да је крвна освета у своме замаху често онемогућавала саобраћај између села и племена,⁸⁸ а друштвена свијест се нетолерантно односила према лицу позваном да свети које не изврши своју обавезу. Турска власт у пограничним крајевима изузетно је користила прикованост Црногораца обичајима крвне освете у циљу подстицања немира на границама Црне Горе и унутар ње. Убије ли Црногорац Црногорца, Турци су му давали уток. Но, уз услов да уграби главу брата Црногорца. Многи су ускакали у Црну Гору да би се отуда, под заштитом Турака, светили.^{88a} Владика Петар I, у посланици Бјелопавлићима од 24. VIII 1813. године, преклиње Бјелопавлиће да се не кољу са Пиперима, јер од „домаће рати не можете ништа добит, нако погибел душевну“, а ако се поклаше онда ће „Пипере угнат у турске руке“.⁸⁹ Овакви бјегунци у Турску, у самој Црној Гори, што се њихове имовине тиче, изложени су разарајућим казним мјерама. Њихова имовина би била разграбљена, а кућа спаљена. Иста казна очекивала је и лице које прими и заштити кривца.⁹⁰ Турске интриге и бјекство Црногораца од крвне освете у Турску потхрањивали су немир на ионако немирној црногорско-турској граници, често онемогућавали сваку привредну активност дуж пранице, гдје се становништво са обије стране често упуштало у крваве, безобзирне, сукобе. Ти сукоби су добијали у жестини и чињеницом да је дуж турске пранице био насељен храбар елеменат, махом од избјеглих и исламизираних Црногораца, и сам оптерећен схватањем о крвној освети као допштеном — херојском обичају.

⁸⁶ Ледињани у Кучима су за крвни умир узели од Затријепчана планину Акулу. Затријепчани су на име крвнине уступили Лопарима Јута Лопарска (С. Дучић, *op. cit.*, 170, 171).

⁸⁷ Д. Д. Вуксан, *Кроз Његошева писма*, Записи, јануар 1938, 6.

⁸⁸ В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад 1860, 113, 114.

^{88a} У доба Петра I у Црној Гори су немири и раздори. Стање је личило на анархију. Није било нахије ни брда ни у њима племена на миру. Мало је братстава која се нијесу између себе била и крвила. Борили су се Катунјани са Ријечком нахијом, а ова са Пиперима. Крвила су се Пипери и Бјелопавлићи и ови са Катунјанима. Бој се водио између Морачана и Ровчана и ових са Бјелопавлићима и Пиперима. Убијали су се Доњокрајци са Бајицама, а ови са Његушима и Цеклињанима. Тукли су се Љуботињани са Цеклињанима и ови са Добрљанима итд. Мада су владика и главари између заваћених повремено вјеру хватали и примирје чинили, борба би се са још већом жестином понављала (Д. Милаковић, *Историја Црне Горе*, 242—243, цитирано по: Ровински, *О Његошу*..., 29, 30).

⁸⁹ В. М. Г. Медаковић, *op. cit.*, 113.

⁹⁰ *Посланице*..., 92, 93.

7. — Законик књаза Данила и крвна освета

Законик књаза Данила од 23. априла 1855. године⁹¹ значи одлучан обрачун са крвном осветом. Репресија против виновника крвне освете је немилосрдна. Општа норма у чл. 27 Законика укључује и мјере против осветника. Ко год би убио Црногораца или Брђанина, без кривице и нужде, има бити огњем из пушака разнесен. Није ли убица доступан властима, сваки Црногорац је властан да га убије (чл. 30). Саучесници убице суде се истом казном као и он (чл. 29). Одредбом чл. 39 инкриминише се непосредно крвна освета. Ко год би вршио освету, не само на крвнику већ и на „правом брату његовом“, има да плати главом (чл. 39). Сврха је прописа да се освета индивидуализира, да се из ње искључе братственици убице, (зато су били дозрели услови у Данилово доба). Анализом посљедњег прописа дало би се закључити да је допуштено убити правога кривца, али његовог брата, близику или својту — не. Тај изузетак од општег става Законика да је самовоља недопуштена, да је држава једини носилац функције кажњавања, посљедица је опште тенденције прописа да се крвна освета драстичним мјерама, по цијену концесије племенском начину мишљења, до краја искоријени. Но, и приватна репресија, допуштена у овом случају, санкционисана је законом и има свој основ у њему, па је и овај вид репресије, суштински, јавноправног карактера.

Трагови необуздане освете у чл. 41 Законика који се исцрпљују у паљењу куће инкриминисани су као тежак преступ и повлаче оштре казненоправне и грађанскоправне санкције. Од имовине кривца који кућу запали намириће се и запаљена кућа и имовина која би се у њој затекла, а сам кривац нека главом плати. Одредба чл. 41 Даниловог законика чини радикалан заокрет у односу на класично обичајно право. По томе праву одговорност за убиство потпаљивача своје куће је објективизирана. Самим чином убиства убица пада у крв и дугује крв.⁹² Управо због тежине посљедица овога преступа Законик га уздиже на степен тешког казног дјела, запреијећеног особито жестоком јавноправном санкцијом.

Код запљене имовине кривца-убице из чл. 3 Петровог законика, Данилов законик чини битне измјене. По Петровом законнику имовина убице плијени се тако што њена половина иде оштећеном, а друга половина намијењена је „за глобу земаљску“. Није јасно да ли се плијени дио имовине који отпада на кривца, или је у питању колективна мјера запљене читаве имовине његове кућне заједнице. Данилов законик у чл. 28

⁹¹ АИИ, исписи из БАЦ, ф. Рачки, IV, стр. 6.

⁹² Законик владике Петра I и Данилов законик, Цетиње 1982, 3—32.

Законика је одређен: кривцу-задругару узима се „оно што на његов дио доходи“, односно његов дио у кућној заједници. Из тога би се извео закључак да су кућна чељад, ако хоће да себе искључе од одговорности, дужна да кривца-задругара одијеле од себе. Ова одредаба значи даљу индивидуализацију казнене одговорности, а на другој страни стимулише процес диобе задруга који је интензиван у Данилово доба.

Особита пажња крвној освети и жестина казни којима је овај преступ запријеђен у Даниловом законнику свједоче да је ова појава жива и актуелна у Црној Гори средином XIX вијека. Мишљење да је крвна освета у Црној Гори у Данилово доба дефинитивно искоријењена налази на веома озбиљне тешкоће и не би се могло одржати.⁹³ На њене озбиљне трагове, истина не у класичном виду, налази се не само у XIX већ и у XX вијеку. Реликти крвне освете живе и данас у свијести Црногораца.⁹⁴

⁹³ G. Castelletti, *Consuetudini e vita sociale nelle montagne albanesi* . . . , р. 103.

⁹⁴ У својој књизи *Стварање црногорске државе* (Рад, Београд 1955, стр. 373) Б. Павићевић је изрекао: по нашем мишљењу, неодмјерен суд да је крвна освета у Црној Гори, у доба књаза Данила, дефинитивно уништена. Овако категоричан закључак не може оправдати ни анализа самога текста Даниловог законика. Сузбијање ове, за црногорско друштво горуће појаве, јесте дуготрајан процес. Њено дефинитивно искоријењавање на пријечац не може се постићи никаквим законодавним мјерама, ма колико оне биле драстичне. Управо чињеница да је Закоником крвна освете тако широко нормирана и запријеђена тако оштрим санкцијама и да су у чл. 41 инкриминисани и трагови необуздане — тоталне освете свједочи о особитој актуелности ове друштвене појаве у вријеме књаза Данила. Иако је Данилово законодавство задало одлучан ударац крвној освети, она је акутан проблем за црногорско друштво и у другој половини XIX вијека. Није дефинитивно нестала ни у првој половини XX вијека. На то указују и већ поменута Наредба МУД-а бр. 762 од 22. VII 1888. год. (вид. фусноту 64) и изворна грађа. Сем осталих података из ове грађе, треба посебно указати на проглас Великог суда бр. 2453 од 17. VIII 1889. године којим се народ обавјештава да је М. Н. Ш. убио из крвне освете барјактара Р. Г. Ј., и то „на велику Божу правду ни крива ни дужна“, и да је убица стога осуђен на смрт. Истим прогласом народу се скреће пажња да ће сваки „који се буде сам светио“ дочекати што и овај убица. Актом Министарства војног број 548 од 18. VIII 1889. године наложено је командиру Н. К. у Љуботињу да ову казну изврши (Правни зборник, Подгорица, 9—10/1938, 187, 188). Осуда убице М. Н. Ш. на најтежу — смртну казну и упућивање јавног прогласа народу, поводом овог случаја, недвосмислено упућују на закључак да је штетни обичај крвне освете још увијек акутан и жив у друштвеној пракси.

Рецидиви крвне освете оптерећују друштвену свијест Црногораца и Албанаца и послје другог свјетског рата. По судској статистици, послје овога рата су на подручју Црне Горе запажени случајеви тзв. чисте крвне освете, али су они малобројни. У времену од 1956. до 1980. године било их је 8, или 1,75% укупног броја убиства (списи Окружног суда у Титограду К. 158/65, К. 1/67, К. 64/68, К. 56/56 и др.). Међутим, подаци које нам нуди ова статистика су варљиви и треба их примити са опрезом. Дубља анализа показала би да је број убиства из крвне

Закључци

Сама чињеница да је пропис члана 41. Даниловог законика остао изван ширег интересовања науке и научне публицистике указује на потребу комплекснијег изучавања свих манифестација крвне освете. На такву потребу упућују не само историјски разлози већ и потребе искорјенивања њених рецидива, који и данас оптерећују друштвену свијест Црногораца.

У овом прилогу нагласак је на имовинским и имовинско-правним посљедицама крвне освете у Црној Гори и њој сусједним крајевима. О другим питањима (претпоставкама за настајак крвне освете, њеним личним и личноправним посљедицама, „техници“ вршења умира) прилично је речено у нашој историјскоправној литератури.

Крвна освета израста из аграрне структуре друштва, анти-теза је уређеној држави и продукт родовско-племенске организације друштва. У таквом друштву појам имовине има другачије значење. Непокретне имовине у приватној својини је

освете стварно већи и да тзв. класична убиства садрже озбиљне примјесе крвне освете. Руковођено криминално-политичким разлозима, наше кривично законодавство све до задњих деценија није знало за крвну освету као посебан основ инкриминације, већ је и убиства из освете квалификовало као обична убиства, односно убиства на подмугао начин (премда су се иза ових квалификација понекад крила убиства из основа крвне освете).

У прилогу предњег закључка иде и чињеница да се до недавно, на подручју Црне Горе, скоро није знало за класична убиства из користољубља. Тек у времену од 1856. до 1980. године било их је 1,55% укупног броја убиства. Најчешћи поводи за убиства су повреде етичких вриједности (угрожавање части, поштења, доброг гласа, увреда жене) и тзв. аграрни деликти (повреда међе, укидање пута, присвајање туђе имовине) односно поводи који су у основици и класичне крвне освете. У означеном временском периоду скоро 2/3 убиства десило се на селу. Мушкараца убица има 93,69% (подаци су из докторске дисертације др М. Кулиша *Судско-медицински аспекти убиства у Црној Гори*, Београд 1982 год., дактилографисано, стр. 54, 72, 102, 109, 157—164). Аграрне заједнице и трагови патријархалног устројства друштва ослонац су рецидивима крвне освете.

До које мјере је жива традиција крвне освете код обичног народа потврђује и случај умира братстава В. и С. у Лајковићима код Титограда. Било је то прије 25—30 година. Због повреде Ј. Са, његови најближи сродници М. С. и Ј. С. убише В. В-а и мајку му. Око 120 представника свих села у Зети покушаше да између ова два братства изврше умир крви, и то по класичном образцу. Испред њих 120 ишла је ка кући В-а жена са колијевком на рукама. Кад су стигли испред куће В-а, сви присутни клекли су и са капом у руци уз изговор традиционалне формуле „Примите Бога и св. Јована“ тражили су да В-ћи опросте крв С-ћима. В-ћи нијесу пристали на умир, нити су опростили крв (по казивању Б. Ф. Раичковића из Ботуна — Титоград).

Због свега тога закључак да је крвна освета у Црној Гори за доба књаза Данила „дефинитивно уништена“ знатно одудара од чињеничног стања. Пошто се тај закључак понавља у нашој историјскоправној литератури, може да буде повод за озбиљне неспоразуме.

мало. Основни, егзистенцијални, извор средстава за живот су „комунице“; стока и покретне ствари се више цијене. Оружје је ствар од посебног значаја. У ратнички организованом друштву оружана заштита групе је услов сваког привређивања. Оскудне производне могућности допуштају да се опстане само уз већи број радника и ратника. Сваки људски живот исказује се у посебном виду као имовина. Ако неће да се изложи ризику сопственог нестанка, свака друштвена група која изгуби једног члана, овлашћена је да захтијева да се и група убице изравна са њом тако што ће и ова жртвовати свога члана. Ригидни принцип крвне освете је крв за крв, душа за душу. Тако се држи друштвена равнотежа. Првобитно, освета је необуздана: на њеном удару су не само људски животи већ и имовине противника. Лишити некога имовине у родовском друштву исто је што и онемогућити му даљи опстанак у томе друштву. Бескућника средина не подноси. Стога, ко уништава имовину противнику дужан је да трпи штету и у сопственој имовини.

Испрва, субјекат и објекат крвне освете су друштвене групе. У доцнијој фази (крајем XVIII и у првој половини XIX вијека), напоре до са процесом распада ових група и еманципацијом појединца од стране друштвених колектива (кућне заједнице, братства, племена) освета се све више исцрпљује у обрачуну међу појединцима. На њеном удару су животи људи, тенденција је ка сразмјери између нанијете повреде и репресивних мјера од стране повријеђеног. Слаби реакција у правцу међусобног уништавања имовинских добара.

Настала на одређеном степену друштвеног развитка и као израз потреба тога развитка, крвна освета је израсла у самосталан чинилац и, нарочито у доба свога пуног замаха, одређујуће је утицала на све стране народнога живота. Она је имала конкретне и озбиљне посљедице по производне односе друштва, мијењала је начин привређивања и, као стагнантни чинилац, разарала ионако оскудне производне снаге. Силила је појединце и друштвене групе да се прилагоде посебном начину привређивања, потхрањивала је локалну зачуреност и доприносила чвршћем узајамном повезивању родовских друштвених група. Потребе опстанка изузеле су жену из дјелокруга крвне освете и оне се стога као производни чинилац више цијени.

На другој страни, крвна освета је изазвала миграциона кретања, узрок је веће покретљивости становништва, растакала је друштвене групе ослоњене на крвну везу и подржавала процес претисања становништва на територијалној основи. Велике имовинске обавезе из основа крвне освете и њене опште разарајуће посљедице силе на распадање и диобу друштвених колектива (кућне заједнице, братства), на дистанцирање ових колектива од виновника крвне освете, што доприноси дезинтеграцији друштва и убрзава процес настанка приватносојинских односа.

Већина становништва даље сиромашни, а главарски слој се богати. Тако схваћене у дијалектичком процесу посљедице крвне освете су само наизглед међусобно противурјечне. Те посљедице су транспоноване у друштвеној свијести и присутне су у правним и моралним вриједностима црногорског друштва. Трагове крвне освете није тешко препознати у погледима на свијет, односно у филозофији живота и борбе Црногораца.

У процесу настанка црногорске државе, законодавна и судска пракса се ригорозно обрачунавала са виновницима крвне освете. Та се пракса користила казним системом закона који је, углавном, управљен против живота и тијела кривца. Имовинске казне су подредног карактера. Практика је повремено, поводећи се за околностима конкретног случаја, чинила уступке обичајноправним установама и као ефикасније користила и санкционисала казне укоријењене у обичајноправној пракси.

Dr Petar Đ. Stojanović

SOME PROBLEMS RELATED TO BLOOD FEUD IN THE PERIOD OF THE FORMATION OF THE MONTENEGRIN STATE

— Summary —

The scientific literature has not as yet studied the issue of blood feud in Montenegro in detail and in all its complexities. Serious historical and sociological analyses of this, extremely important, phenomenon of our social practice are lacking. Blood feud has not been examined in its dialectical development, in the process of its appearance and disappearance. Its interpretation is generally reduced to a dogmatic and normativistic approach of this or that institute. What in particular has been neglected is the significance of blood feud in the period of the formation of the Montenegrin state. With rare exceptions, the papers dealing with this subject, are of an informative and fragmentary character. That is why the legal regulations and practice of authorities in Montenegro in late XVIII and in XIX century, reflecting the importance of the issue of blood feud in social practice, have, more or less, remained outside a wider and a more in-depth interest of science and scientific literature. The purpose of this paper is therefore to draw attention to the issues related to manifold meaning of the blood feud.

The traces of unrestrained blood feud live on in the social consciousness of Montenegrins. Such blood feud brings about mass extermination of people and their property. Blood feud favours local exclusiveness and grouping of individuals on the basis of kinship. From an institution that kept a kind of balance in »tribal« society, it became — in the situation of the formation of the Montenegrin state — a synonym for disorder and general insecurity. In Montenegro itself, blood feud made impossible movements of people, freed trade and disposal of one's property. On the borders with Turkey and Austria, blood feud between the Montenegrins and citizens of the neighbouring states brings about the cessation of economic activities and the closing of borders. Therefore the strife against blood feud is the main task of the newly-established authorities and the prerequisite for the formation of a modern state in Montenegro and its emancipation in international relations.

At a time of a stronger cohesion provided by clan system the subject and object of blood feud are narrower and wider social groups (household, clan, tribe). Behind the individuals, the direct performers of blood feud, there are their communities which share the consequences of the bloody event. Later, with the establishment of state authorities in Montenegro, in late 18th and 19th century, the individual comes to be more and more responsible for the blood and the damage caused by the blood feud. The blood feud increasingly exhausts itself in individual reprisal, being directed against the life of an individual and less and less against his property.

Blood feud is the product of the so called agrarian communities. In a country of farmers that Montenegro was, offences against the social order are of an "agrarian" character. Arable soil, pastures and water are lacking. Communal land represents the basis for livestock farming, which is on what majority of the people makes for their living. In the conditions when, due to devastating consequences of blood feud, the economic activities slacken, the woman is a production factor of a first-rate importance. Therefore attacks on other people's property, attempts to take up some of the other groups' communal land, assaults at women are the main motive for blood feud.

With unrestrained blood feud, the adversary has to be destroyed not only in physical terms, but also in terms of property and in moral terms. The complex effect of the revenge is represented by setting fire to the adversary's house. In »tribal« communities the house represents a first-rate moral value. It is the symbol of the identity of the individual and of its social group. It is an economic, educational, religious and moral community. It is the centre where members of the household are gathered. It is by the existence of a house that the collective experience is passed from ancestors on to the posterity. The house links individuals and their smaller social groups with wider social communities. The setting of fire to the house is the same as a devastation of the physical and moral personality of the individual. People do not want homeless persons. That is why the setting of fire to a house was so severely punished by the article 41 of the Danilo's Law Code.

Blood feud directly influences production relationship in the Montenegrin society. It is the cause of serious migrational movements of the population and its grouping on territorial basis. In its later, »dying« stage, blood feud loses its »heroic« features — it becomes distorted, it becomes its opposite. Its consequences are felt as the population becomes divided into a well-to-do layer and the majority of the poor.

At the time of the formation of the Montenegrin state the public authorities use force and brutality in dealing with the performers of blood feud. In repressing this social evil, the legal and juridical practice makes use of legal regulations, and, when this was found suitable, of sanctions prescribed by common law as well.